

GAGIK M. SARGSYAN

*“Service for the Protection of Historical Environment
and Cultural Museum Reservations” NCSO*

gaganj@pambler.ru

A NEWLY FOUND «ZORAC» CHURCH OF ARTSAKH

In a row of Armenian Christian spiritual constructions of Artsakh, a newly found church by its both location and architectural design deserves a special attention. It is undoubtedly distinguishable from any other similar monuments of the region. The question is about a church lying near the sites called “Vanqi hogh” or “Gyolen khut”, in the vicinity of the renowned fortress of Kachaghakaberd. It is quite amazing that numerous tourists and even indigenous people, visiting Kachaghakaberd annually, have not noticed the ruins of this remarkable monument. Surprisingly, only a few inhabitants of the neighboring villages of Qolatak and Patara knew about this monument altogether. In this connection, we would like to thank the head of the community of Qolatak village, Mr. Artur Babayan, who kindly agreed to show us this site.

By an administrative division of the Republic of Nagorno-Karabakh, Kachaghakaberd and its church are located within the Khachen village of the Askeran region. However, while being mentioned by primary sources as a fortress attached to the village of Qolatak, we should probably keep this information for our further discussion.

A view of Kachaghakaberd from Qolatak village

A view of the church from South-West

Kachaghakaberd is one of the most famous fortresses of Artsakh-Karabakh. For its magnificent outlook it always attracted the attention of scholars. Unlike other numerous fortresses in the region, Kachaghakaberd is mentioned in the primary

sources as well. The earliest mention on the fortress is dated by the first half of the ninth century.¹ There are also many passages to find on Kachaghakaberd in contemporary historical literature, where the fortress sometimes appears under the names Khachen Berd or Sghsghan.² Unless we do not know the date of the fortress's erection, one can nevertheless assume that it was built in the seventh century and survived until the late medieval epoch.

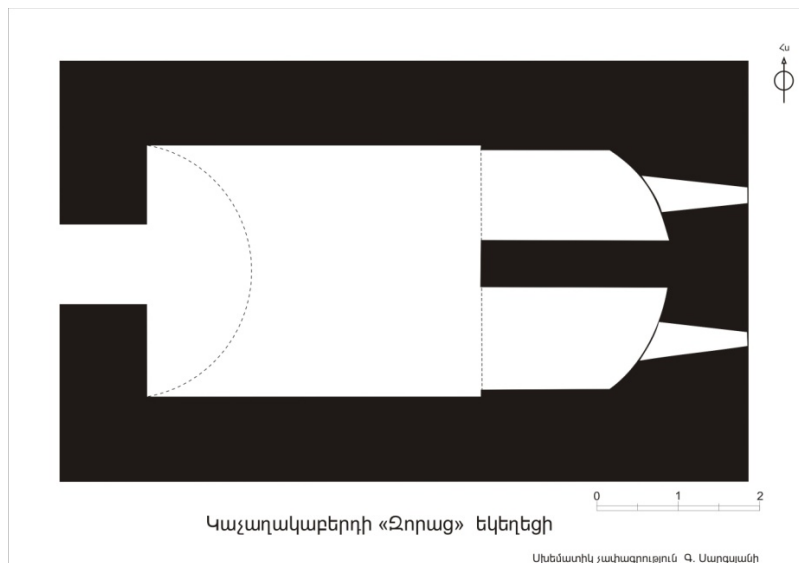
The fortress of Kachaghakaberd is situated in the heartland of Karabakh. It stands on the right bank of Qolatak, a tributary to the River of Khachenaget. The fortress is on the Havqakhaghac' range, located on the top of the huge rock at a height of 50-60 m. While being located on the border of both Martakert and Askeran regions, the fortress can be seen from all sides. From those sides, where the way to the site seems was more or less accessible, the fortress was supplied by towers strengthened by massive walls. At the same time, some 1,3 hectare area bears the traces of numerous constructions built in the past. The only accessible way there was the entrance opened in the southern part. In fact, being located at a rather inaccessible place, Kachaghakaberd did never have a constant population. It was built as a military station which served as a fortification. This is proved by military barracks located near the walls of the fortress as well as two big silos which could provide the garrison with necessary provisions during a long siege.

The closest village to the fortress is Qolatak which stands at a distance of 3,2 km from the site. The village of Khachen is almost 7 km away from the fortress. The newly founded church stands beyond the fortress in the forest belt. The church is around 100 m to the East from the road going through the forest belt. The fortress cannot be seen from the road at all. The church lies nearly 950 m to the North-East from the fortress. Its azimuth is 31° (the geographical coordinates are N. 39 58 44,9 E. 46 37 17,3 Alt. 1408). There is no evidence on this monument in literary sources. Nor have we information on this site from local literature or any geographical work. The state list of monuments of Artsakh misses this site either.

By its architectural concept this is a single-apsed basilique with two altars built in the hall. The church has a rectangular shape with 820 X 520 cm, built out of local grey sandstone. The width of the walls is 1,0 m.

¹ Կաղանկատուացի Մ., 1983, էջ 340.

² See՝ Բարխուտարեանց Մ., 1895, էջ 425, Զալալեանց Մ., 1842, էջ 195: See also՝ Լեո, 1890, էջ 355, Բախի, 1906, էջ 5: Հովհաննեսեան Մ., 1970, էջ 452, Ուլուբաբյան Բ., 1975, էջ 45, Մկրտչյան Շ., 1985, էջ 24-25 etc:

The monument is in ruins today. Only a northern part with 5,5 m height survived, while both eastern and western sides survived only partially. The southern part did not survive at all. The ground of the church is around 1,0 – 1,5 m, while the niche is still under ruins. The western entrance survived. It includes a smooth lintel provided with a mosaic made of a shaved rose travertine. The altar is divided from the hall by a thin line of a rose shaved travertine. It should be noted that the church has got a very modest decorative design. The only decoration found in the church can be that shaved rose travertine. No additional decorations, mosaic or inscriptions are to find here.

The entrance survived

The altar of the church

Having analyzed the ruins in details we came to a conclusion that the church had been reconstructed before. It becomes clear while examining the altar. Initially, it was built as a single-apsed church. The altar had a low scene the front side of which was outlined by a shaved laying. The altar also had a rather wide pre-altar area which from inner side was limited by an arc emerging the semicircle.

Altar's partition

The southern altar of the church

Subsequently, during the restoration works, a partition was erected along the altar axis, which divided the large altar into two narrow, the northern and southern altars. In favor of this division's somewhat later dating speaks a fact that the eastern wall of both altars is no longer a semicircle, as it was initially, but a curvilinear. In addition, a frontface of the partition was built with grey sandstone and not a shaved rose travertine as it was in case of the large altar. It is worth noting that churches with double-altars emerging in the main hall are uncommon for Armenia. Likewise, they are very unusual for Artsakh architectural tradition. For instance, two small churches of the Apostol Elishe monastery were built this way. Their extra narrow altars have a semicircle shape and a single window looking eastwards. In our case, both narrow altars are not assumed by semicircles, but they do have a single window looking eastwards. By the way, one can notice that partially survived windows of altars with the time became wider. They were covered by the aforementioned shaved travertine. A condition of stay of the eastern facade does not allow us to state that those both windows were built during the restoration works. It is likely that initially the large altar had three windows, unless the central one was subsequently closed as the partition was erected.

Only a few renowned religious constructions such as Avan, Aruch, Talin and Zvartnoc had a window placed in the altar and looking eastwards. These monuments are normally referred to the Chalcedonian churches. Obviously, the modification of our church was caused by either religious or architectural reasons. Whatever it was,

the general outlook of the church was considerably changed. Only after excavations and the following detailed analysis of the artefacts revealed during the works, one can speak about the church's construction and then renovation periods. Nowadays, judging from architectural features, one can place the monument's foundation into the ninth-tenth centuries. At the same time, the restoration works in the church could have been conducted in the eleventh-twelfth centuries.

Having analyzed the ruins and its surrounding area, one can notice a few features that makes this church distinguishable from other ones. More or less well preserved the northern wall lacked a baptistery. Nor have we any evidence pointing to an existence of a cemetery in the environment. In addition, there are no traces of any settlement or a construction emerged in the neighborhood. Finally, there is no water source around either.

The aforementioned features can be explained by a fact that the surrounding area of the monument lacked permanent population. This explains why this sacred place did not have a priest. In fact, the church was built as a public prayer place. Since the nearest settlement was the fortress of Kachaghakaberd with its military station, the majority of prayers should have represented the army. Being located on the way taking from Kachaghakaberd to Khachenaget's valley, the church served as a sacred place where the warriors prayed before and after their military campaigns. In fact, from a functional point of view, if making parallels with the renowned monument of Elegis, the newly found church of Kachaghakaberd can be considered as Artsakh's "Zorac" church while it served military purposes. The "Zorac" church of Artsakh has also another special peculiar that makes it different from others. The church, most probably, pulled down due to a natural factor. No stone has yet been removed from here. Thus, we have now a chance to reconstruct the church by means of archaeological excavations. Subsequently, it can turn into a pilgrimage for numerous tourists as well as the host of Artsakh.

BIBLIOGRAPHY

- Բարխուդարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895:
Լեո, Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890:
Կաղանկատուացի Մ., Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983:
Հովհաննեսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:
Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան 1975:
Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա, Տփղիս, 1842:
Բաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, Վիեննա, 1906:

ԳԱԳԻԿ Մ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

*«Պատմամշակութային արժեքոգ-թանգարանների
և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ
gaganj@rambler.ru*

ԱՐՅԱԽԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ «ՉՈՐԱՅ» ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արցախի Կաչաղակաբերդ ամրոցի ստորոտին «Վանքի հող», կամ «Գյուլեն խուր» կոչված վայրում վերջերս հայտնաբերվել է մի եզակի եկեղեցի:

Կաչաղակաբերդի ամենավաղ հիշատակումը կապված է IX-րդ դարի առաջին կեսի պատմական իրողությունների հետ: Չնայած ամրոցի կառուցման թվականը ստույգ հայտնի չէ, բայց դատելով պահպանված կառույցներից կարելի է ենթադրել, որ այն, հիմնադրվել է առնվազն, VII-րդ դարում և օգտագործվել մինչև ուշ միջնադար:

Կաչաղակաբերդը գտնվում է Խաչենագետի հարավային վտակ Քոլատակ գետի աջ ափի Հավքախաղաց լեռնաշղթայի սմենաբարձր կետում 50-60 մ վեր խոյացող սեղանաձև ափնային ժայռազանգվածի գագաթին:

Ամրոցին ամենամոտիկ բնակավայրը Քոլատակ գյուղն է, որից հուշարձանը գտնվում է 3,2 կմ հյուսիս և մոտ 800 մ բարձր նիշին: Իսկ նորահայտ եկեղեցին գտնվում է ամրոցից դուրս, նրանից 950 մ հյուսիս-արևելք, թեքադիր տեղանքի հարթ լեզվակաձև հրվանդանին, անտառապատ վայրում (աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ N. 39 58 44,9 E. 46 37 17,3 Alt. 1408): Եկեղեցու վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները որևէ հիշատակում չեն պահպանել:

Ճարտարապետական հորինվածքով այն միանավ բազիլիկ եկեղեցի է՝ սրահի մեջ բացվող երկու խորաններով: Արտաքինից այն ուղղանկյուն շինություն է 820 X 520 սմ չափերով, կառուցված տեղի մոխրագույն, կոպտատաշ, ավազաքարից կրաշաղախով: Պատերի հաստությունը՝ 1,0 մ է: Հուշարձանը ավերված է, կանգուն է միայն հյուսիսային ճակատը մինչև 5,5 մ բարձրությամբ: Մասնակի պահպանվել են արևելյան ու արևմտյան ճակատները: Հարավային ճակատի մեծ մասն ու թաղակապ ծածկը փլուզված են: Հուշարձանի հատակը մինչև 1,0-1,5 մ նիշը պատված է փլատակներով: Եկեղեցում որևէ արձանագրություն չի հայտնաբերվել:

Հուշարձանը կրում է վերակառուցման հետքեր: Ի սկզբանե այն եղել է մեկ ընդհանուր, լայն բացված խորանով միանավ եկեղեցի: Վերակառուցման ընթացքում խորանի երկայնական առանցքով, բեմի վրա, դրվում է միջնապատ, որը բաժանում է մեծ խորանը երկու նեղ՝ հյուսիսային ու հարավային խորան-

ների, որոնցից յուրաքանչյուրը ունեցել է մեկ արևելահայաց պատուհան: Հուշարձանի ներկայիս վիճակը թույլ չի տալիս պնդել, բայց հնարավոր է, որ սկզբնական խորանի պատուհանները եղել են երեքը, որոնցից կենտրոնականը փակվել, շարվել է խորանը երկատելու ու միջնապատը կառուցելու համար:

Եկեղեցու կառուցման ու վերակառուցման ժամանակի ու մանրամասների մասին ավելի ստույգ հնարավոր կլինի խոսել պեղելուց և մանրակրկիտ ուսումնասիրելուց հետո: Այսօր, դատելով ճարտարապետական առանձնահատկություններից, հուշարձանի կառուցումը կարելի է վերագրել IX-X, իսկ վերակառուցումը՝ XI-XII դարերին:

Ավերակների և շրջակայքի գննությունը բացահայտում է այս շինության առանձնակի տեղն ու դերը Արցախի նմանատիպ սրբատեղիների շարքում: Շատ թե քիչ լավ պահպանված հյուսիսային պատի ներսից, չկա և չի եղել մկրտարան: Եկեղեցու շուրջը չի նկատվում գերեզմանոցի որևէ նշույլ: Շրջակայքում չեն ուրվագծվում նաև գյուղատեղիի, բնակավայրի, թեկուզ որևէ շինության կամ կացարանի հետքեր: Մոտակայքում չկա գետ, առու, ջրի աղբյուր:

Նշված առանձնահատկությունները բացատրվում են նրանով, որ հուշարձանի շրջակա մի քանի կիլոմետր շառավղով չի եղել մշտական բնակություն: Եվ, ամենայն հավանականությամբ, այս եկեղեցին չի ունեցել մշտական հոտ ու մշտական սպասավոր: Հավանաբար այն կառուցվել և օգտագործվել է զուտ որպես աղոթասրահ: Եվ, քանի որ մոտակա մարդաբնակ վայրը Կաչաղակաբերդի ամրոցն է իր զինվորական կայազորով, ուստի այստեղ աղոթողները պետք է որ լինեին միայն ռազմիկները, զորքը: Եկեղեցին տեղադրված լինելով Կաչաղակաբերդից դեպի Խաչենագետի հովիտը տանող ուղու վրա, հանդիսացել է այն սրբատեղին, ուր հայրենյաց պաշտպանները մարտի գնալուց առաջ և պատերազմից վերադառնալուց, աղոթք են ուղղել առ աստված:

Փունկցիոնալ առումով աղերս անցկացնելով Եդեգիսի հայտնի հուշարձանի հետ, Կաչաղակաբերդի այս նորահայտ եկեղեցին վստահաբար կարելի է բնութագրել որպես Արցախի «Չորաց» եկեղեցի, քանի որ կառուցվել ու ծառայել է միայն զորքի համար:

Այս եկեղեցին ունի ևս մի այլ առանձնահատկություն, որը շահեկանորեն տարբերում է մյուսներից: Սրբատեղին, դատելով ավերակներից, փլուզվել է բնական գործոնների հետևանքով և իր մեջ է պահպանում բոլոր մանրամասերը: Այստեղից ոչ մի քար դուրս չի տարվել: Եկեղեցին կարելի է պեղել, ուսումնասիրել, չափագրել և ամբողջովին վերականգնել իր սկզբնական տեսքով, իր իսկ սեփական քարերով: Այն կարող է վերածվել ուխտատեղիի Արցախի հերոսական զինվորականության ու հարյուրավոր զբոսաշրջիկների համար: Զոլատակի մոտից դեպի Կաչաղակաբերդ է գալիս անտառամիջյան ճանապարհ, որը ընդհամենը երկու կետում բարեկարգելուց հետո, կդառնա երթևեկելի:

ГАГИК М. САРГСЯН
*«Служба по охране исторической среды
и историко-культурных музеев-заповедников» ГНКО*
gaganj@pambler.ru

НОВОНАЙДЕННАЯ АРЦАХСКАЯ ЦЕРКОВЬ «ЗОРАЦ»

РЕЗЮМЕ

У основания известной арцахской крепости Качахакаберд, в местности именуемой Ванки хох или Гёлен хут недавно была обнаружена уникальная церковь.

Качахакаберд – самая известная крепость в Арцахе, самое раннее упоминание которой связано с историческими событиями первой половины IX века. И хотя точное время строительства церкви неизвестно, судя по сохранившимся фрагментам можно предположить, что она была построена, вероятно, в VII веке и действовала до позднего средневековья.

Качахакаберд находится в сердце Карабаха, на самой высокой точке устремившейся ввысь на 50-60 метров трапециевидной вершины скального массива hАвкахагац, протянувшегося по правому берегу Колатака – южного притока реки Хаченагет.

Ближайший к крепости населенный пункт – село Колатак, памятник находится в 3,2 км севернее, у отметки 800 м. А новонайденная церковь находится за стенами крепости, в 950 м на северо-восток на покрытом лесом отлогом участке выступающего язычком мыса (географические координаты: IV. 39 58 44.9 E. 46 37 17.3 Alt 1408). В письменных источниках о церкви никаких упоминаний нет. По композиции она представляет собой однефную базилику с двумя открывающимися в зал апсидами. Внешние размеры сооружения 8,20×5,20 м, оно построено из местного серого, грубо отесанного песчаника, покрытого штукатуркой. Памятник разрушен, уцелел только северный фасад до 5,5 м высотой. Частично сохранились восточный и западный фасады. Большая часть южного фасада и коробовый свод разрушены. Пол памятника до отметки 1-1,5 метров завален обломками. В церкви нет лапидарных надписей, ее отличает очень сдержанное декоративное убранство.

Церковь несет на себе следы реконструкции. Сначала это была однефная церковь с единой широко открытой апсидой. Во время реконструкции на алтаре по продольной оси была построена перегородка, разделившая одну

большую апсиду на две узкие – северную и южную апсиды, каждая из которых имела по одному обращенному на восток окну. Нынешнее состояние памятника позволяет предположить, что первоначально апсида имела три окна, из которых центральное было заложено, с тем, чтобы разделив апсиду, построить посередине перегородку.

О времени и деталях строительства и реконструкции церкви точнее можно будет говорить после разбора руин, раскопок и тщательного исследования данных. Сегодня, исходя из архитектурных особенностей, строительство памятника можно отнести к IX-X вв., а реконструкцию - к XI-XII вв.

Осмотр развалин и окружающего пространства выявляет специфику места и назначения церкви в ряду других арцахских памятников. На внутренней стороне более или менее сохранившейся северной стены нет и не было купели. Вокруг церкви не видно никаких следов существования здесь когда-либо кладбища. В окрестностях нет ни намека на остатки поселения, жилищ, или хотя бы каких-нибудь строений. Поблизости нет ни реки, ни ручья, ни другого водного источника. Итак, факты свидетельствуют, что вокруг памятника в радиусе нескольких километров не было постоянного поселения. И скорее всего этот храм не имел ни своих прихожан, ни священнослужителей. Церковь была построена и использовалась только как молитвенный зал. И поскольку ближайшим местом пребывания верующих была крепость Качахакаберд, то на молитву в церковь приходили воины находящегося там гарнизона. Церковь, расположенная на пути ведущем от Качахакаберда к долине реки Хачен, была тем храмом, где защитники отечества, идя в бой и возвращаясь с войны, возносили свои молитвы к Богу.

В функциональном отношении, проводя аналогию с известным Ехегисским памятником, эту новооткрытую Качахакабердскую церковь можно уверенно назвать Арцахской крепостью Зорац, так как она служила, как и было задумано, только армейским храмом.

У церкви есть еще одна особенность выгодно отличающая ее от многих. Храм, судя по руинам, разрушился в результате естественных причин, и все строительные блоки и детали остаются на месте. Отсюда не был вынесен ни один камень. Можно, совершив раскопки и разобрав руины, сделать обмеры и полностью восстановить церковь в первоначальном виде из ее собственных камней. Она может стать местом паломничества воинов защитников Арцаха и сотен туристов. Идущую через лес дорогу из Колатака в Качахакаберд следует благоустроить на двух участках, и она станет проходимой также для транспорта.